

Kayıp Kentler

O nları görenler hayran oldular. Bir aşık gibi bağlanıp, ana şefkatiyle sardılar. Yeri geldiğinde kahramanlar gibi savaştılar uğruna ve belki de ölümlü olmanın acizliğiyle tanrısal bir dehşet ve saygı duydular o ölümsüz nehirlere.

Katettikleri coğrafyalara, bereketi ve uygarlığı aynı anda verdiler. Gezinleri kendilerine çekip kültürleri bütünleştirdiler. Zamanın tükettiklerine yenilerini eklediler ve her şeye rağmen uğruna yaratılan bedenleri, kemer misali süslemeye devam ettiler.

Ne var ki bedenler yorgun, kemerler kefen olmuş. Bir zamanlar geçmişe bağırarak çağıldılar, bugün acı bir masal fısıldıyor kulaklarımıza. Nil'in adı ağıt, Fırat'ın ki kayıp, Dicle'nin ki ise ecel olmuş, hepsi de hapis. Kundaklamış tarihini uyuyor o görkemli zindanlarında, Barajlarında!...

İnsanoğlunun geçmişinden geleceğine hedeflerinden birisi suyun gücünü kontrol etmek olmuştur. Zamanla bunu başardı da. Yaptığı pek çok girişimin sonunda da mühendislik harikası barajlar doğdu. Bu şekilde meydana getirdiği devasa yapılarla onun milyarlarca m³ suyunu zapt etti. Bu belki de amaçlarının da üzerindedir. Öyle ya, geçmişte taptığı güçlerin en erişilmezi, tanrıların en yücesi Ea (Mezopotamya'da ilk uygarlık olan Sümerlilerin su tanrısı ^(10 a1)) artık kontrolündeydi. Ancak hapsedtiği suyun kendisine oynayacağı oyunu bilmiyordu insanoğlu. Hele geçmişi ondan çalacağı aklının ucundan geçmezdi.

Baraj gölleri altında kalarak yok olan tarihi eserler, uluslararası platformda pek çok defa gündeme gelmiştir. Bu amaçla, çeşitli enstitülerle ortak çalışmalar yapılmış ve yeniden keşfedilmeyi bekleyen bu değerler kurtarılmaya çalışılmıştır. Mısır'daki Assuan ve Türkiye'deki Keban projeleri de bunların önemlileri arasında yer alır.

Assuan projesi, yüksek Assuan barajı rezervuar alanında kalan

Ayça Sakaryalı

ayca_sakaryali@hotmail.com

arkeolojik eserleri kurtarmaya yönelik olarak düzenlenmiştir.

"Nil'in armağanı eşsiz ülke Mısır"... Herodotos'un bu benzetmesi Mısır'la ilgili gerçeklerin ilkidir. Kaynağını büyük ekvator göllerinden alan Nil, Etyopya ve Sudan akarsularının da sularını toplayarak Nübye'ye ulaşır ve Mısır'a doğru yol boyunca yer alan altı şelaleyi aşar (Şekil 1). İrmağın Mısır serüveni de böylelikle başlamış olur. Assuan'dan Akdeniz'e, Mısır'ı var eden ve kıyılarında yaşayanların geçimini sağlayan Nil, MÖ 5. bin yıldan başlayarak, firavun uygarlığı olarak adlandırılan bir yaşam sanatının doğmasına da katkıda bulundu. Bütün insan, hayvan ve bitkilerin yaşamı aynı anda, hem suya hem de ırmağın kabaran sularının taşıdığı balçığa bağlıydı. Bu halkta hem sevinç hem de endişe yaratıyordu. Kabaran suların taşıdığı balçık toprağının bereketiydi, ama aynı zamanda taşan sular, bent ve kanalları aşarak sulama sistemlerini ortadan kaldırıyor ve açlığa neden oluyordu. Onlara göre bütün bu gizem, tanrıların işi olmalıydı. Ancak neden Hapi (Mısır mitolojisinde Nil'in ruhu olduğuna inanılan, suların yükselmesini, verimliliği ve sürekli yenilenen yaşamı simgeleyen tanrı^(11 b1)) yarattığı bu uygarlığa hem bu kadar cömert hem de bu denli acımasız olabiliyordu!

Ve sonra insanlık Hapi'yi unuttu. Elindeki mevcut teknolojiyle yapabildiği en yüksek barajı Assuan'ı, diğer bir adıyla Saad el-Ali'yi inşa etti. Böylece hem ırmağın kararsız rejimini iyileştirecek hem de her yıl ekim yapılan toprakları genişletebilecekti.

1964-68 yılları arasında yapılan bu baraj, 500 km uzunluğunda(350 km'si Mısır'da, 150 km'si de Sudan'da) yapay bir sarnıç olan Nasır gölünün oluşmasına yol açmıştır^(11 b1). Ancak bu göl, MÖ'sine ait binlerce yıla tanıklık etmiş kayıp bir tarih saklar. UNESCO yıllarca sürecek olan uğraşın sonunda bu gizemin sesiz tanıklarının, ait olduğu esas yere, Mısır'a geri verecektir.

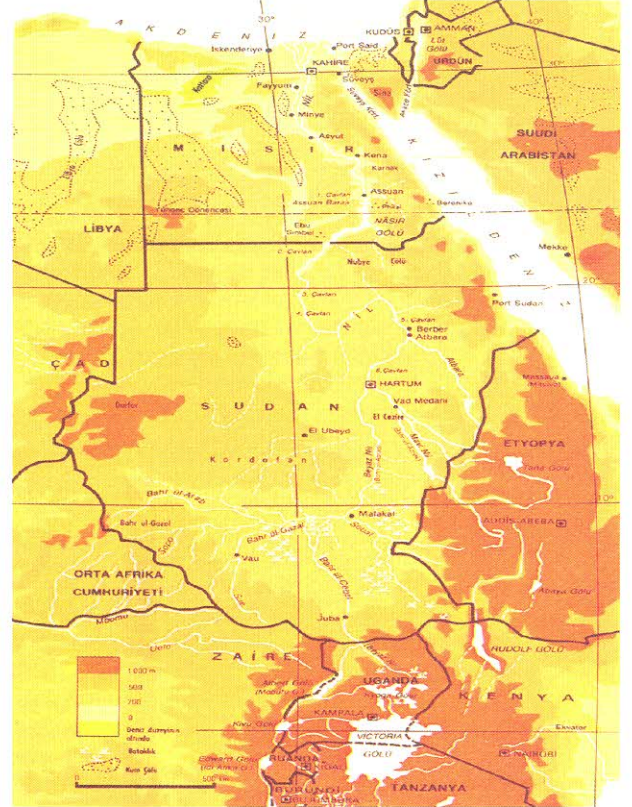
Çalışmaların ilki, UNESCO'nun Çekoslovak Eski Mısır Tarihi Bilimi Enstitüsüyle beraber yürüttüğü kayıp kent Abusir'e aittir. Buradaki araştırmalar aslında üç temel keşiften oluşur. Bunlar sırasıyla; MÖ 25. ve 24. yüzyıllara ait kraliyet mezarları ve piramitler, MÖ 6. ve 5. yüzyıllarda "Saite İnan-Pers" dönemine ait mezar sütunları ve MÖ 28. ve 22. yüzyılları arasında 3. ve 6. hanedanlığa ait zengin dekorasyonlu tapınlardan oluşur⁽³⁾.

Mısır'ın binlerce yıla tanıklık etmiş köklü tarihinin belki de en çok akılda kalan ayrıntılarından piramitler. Eski Mısır'ı günümüze ulaştıran bu anıt mezarlar, bu coğrafyaya yüzyıllarca hükmeden ihtişamlı firavunları, Mısır'ın "Altın Çağı" Eski İmparatorluk dönemini aktarır ve dönemin yükselişi ve çöküşüne ait ayrıntılara, Mısır'ın diğer uygarlıklarca yönetildiği zamanlara götürür bizleri^(11 b2).

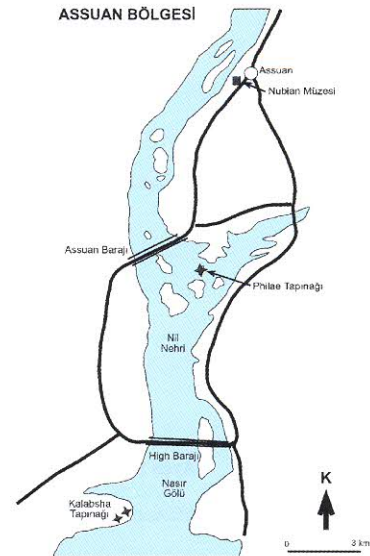
Yürütülen kazılarda özellikle MÖ 2495- 2345 arasına, Mısır'da siyasal ve toplumsal kargaşanın yaşandığı yıllara dair pek çok yazılı ve görsel bilgiye ulaşılmıştır. Aynı

zamanda keşifler sırasında rastlanan yüksek lahitlerde de, Saite İnan-Perslerin hüküm sürdüğü döneme ait, yaklaşık 2000 yıllık kayıp bir geçmişin hikayesi anlatılır⁽³⁾.

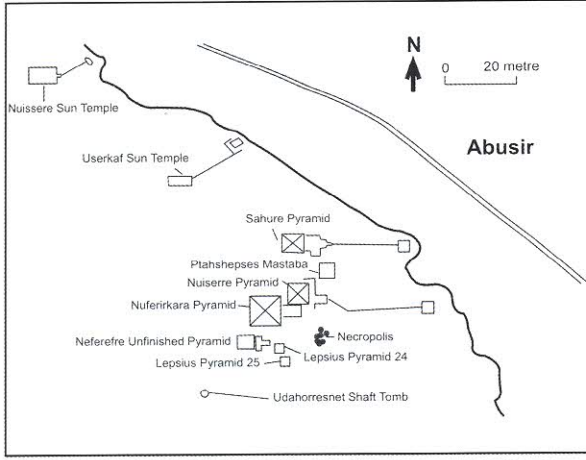
Yine Nubai'de, Nil nehrini kapsayan ve her biri 50 km uzunluğunda olan iki sahadaki kazılarda bulunan 243 kaya yazıt, Roma Uygarlığının izlerini taşır. 19. yüzyıla ait olduğu sanılan Güney tapınağı Tafa da bu keşifler sırasında su yüzeyine çıkarılmıştır (Şekil 2,3)⁽³⁾.

Şekil 1. Nil Nehri^(11 a1)

Şekil 2. Assuan (Aswan) bölgesi⁽²⁾

Şekil 3. Abusir⁽⁴⁾

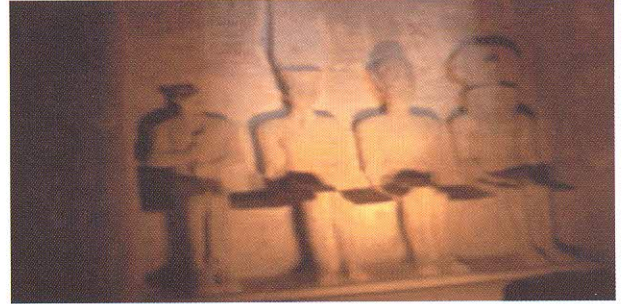
Assuan projesine dair UNESCO'nun diğer çalışması ise, eski Mısır firavunlarından 2. Ramses'e ait, Abu Simbel-Ebu Simbel tapınağıdır. Aşağı Nübye'de, Assuan'ın 280km güneyinde, Nil'in sol yakasındaki kumtaşları içine oyulmuş ve iyi korunmuş olan iki speos tapınağından oluşan eser^(10 a2), firavunlar Mısırının son göz kamaştırıcı yöneticisi olan Ramses II tarafından yaptırılmıştır^(11c). Assuan barajının yapımı sırasında su altında kalmasını önlemek için, UNESCO, çeşitli ülkelerden gelen mühendislerden kurulu bir ekip ile eserleri suların erişemeyeceği, Nil'in 60 m üst kısmına taşımıştır. 1965 baharında başlanan taşıma çalışması, 1972 yılında, mabetin eski haline getirilmesiyle son bulur⁽⁵⁾ (Şekil 4). Tapınağın içi II. Ramses'in zaferlerini anlatan askeri sahnelerle bezenmiştir^(11c).

Yaratıldığı uygarlıkla hayranlık uyandıran Mısır, sonunda tarihini emin ellere teslim etmiştir. Ancak uygarlığı Mısır'ın ki ile karşılaştırılabilecek kadar üstün olan Mezopotamya'da bir kültür yok olmanın eşliğinde ve bugün tıpkı Nil gibi, Fırat ve Dicle de uğruna yapılanları yıkmaya hazırlanıyor. Yolculuğumuz Anadolu'muzun tam olarak keşfedilememiş ve belki de hiçbir zaman tam olarak keşfedilemeyecek bir ucuna, Güneydoğu Anadolu'ya sürüklüyor bizleri.

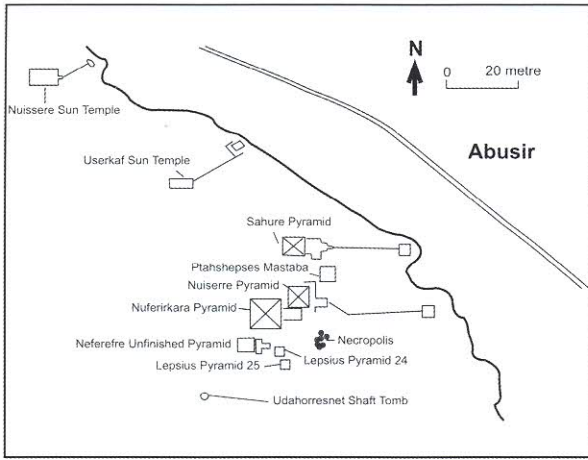
Tarihle ilgili yayınlarda buraya, "Bereketli Hilal" diyorlar. Nedeniyse güneyindeki nispeten kurak düzlüklere göre daha elverişli koşullara sahip olması. Uygarlıklar beşiği Mezopotamya'nın bir parçası olması, Yakın Doğu ve Anadolu kültürlerini birleştirme şansı vermiştir ona.⁽¹²⁾ Tarihteki bir çok olaya tanıklık etmesi ise büyük bir miras bırakmıştır. Bugün hala varlığını sürdüren Harran, tarihi Urfa, Sumatar, Hasankayf, Karkamış ve Belkis mirasımızın bir kısmı yalnızca. Ne var ki uğruna türküler yakmışımız Dicle ve Fırat, ecelini hazırlıyor tarihinin.

Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) uzun vadeli bölgesel kalkınma planının bir parçası olarak yapılan pek çok barajı kapsar. Elbette bu dev projenin bölgenin kalkınmasına ne denli büyük katkılar sağladığı konusunda

baraj gölleri altında kalacak kültürel mirasın ortaya çıkarılması, belgelenmesi ve kurtarılması, geleceğe karşı sorumluluğumuzu hatırlatıyor.

Şekil 4. Abu Simbel Tapınağına taşınması⁽⁶⁾

Şekil 3. Abusir⁽⁴⁾

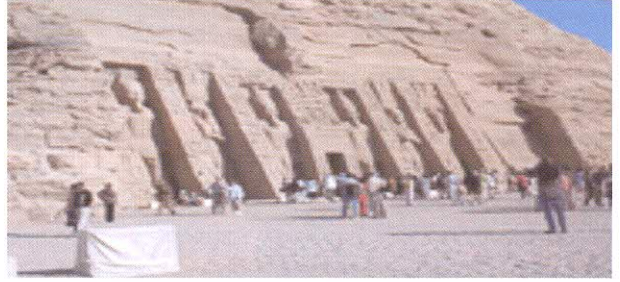
Assuan projesine dair UNESCO'nun diğer çalışması ise, eski Mısır firavunlarından 2. Ramses'e ait, Abu Simbel-Ebu Simbel tapınağıdır. Aşağı Nübye'de, Assuan'ın 280km güneyinde, Nil'in sol yakasındaki kumtaşları içine oyulmuş ve iyi korunmuş olan iki speos tapınağından oluşan eser^(10 a2), firavunlar Mısırının son göz kamaştırıcı yöneticisi olan Ramses II tarafından yaptırılmıştır^(11c). Assuan barajının yapımı sırasında su altında kalmasını önlemek için, UNESCO, çeşitli ülkelerden gelen mühendislerden kurulu bir ekip ile eserleri suların erişemeyeceği, Nil'in 60 m üst kısmına taşımıştır. 1965 baharında başlanan taşıma çalışması, 1972 yılında, mabetin eski haline getirilmesiyle son bulur⁽⁵⁾ (Şekil 4). Tapınağın içi II. Ramses'in zaferlerini anlatan askeri sahnelerle bezenmiştir^(11c).

Yarattığı uygarlıkla hayranlık uyandıran Mısır, sonunda tarihini emin ellere teslim etmiştir. Ancak uygarlığı Mısır'ın ki ile karşılaştırılabilecek kadar üstün olan Mezopotamya'da bir kültür yok olmanın eşliğinde ve bugün tıpkı Nil gibi, Fırat ve Dicle de uğruna yapılanları yıkmaya hazırlanıyor. Yolculuğumuz Anadolu'muzun tam olarak keşfedilememiş ve belki de hiçbir zaman tam olarak keşfedilemeyecek bir ucuna, Güneydoğu Anadolu'ya sürüklüyor bizleri.

Tarihe ilgili yayınlarda buraya, "Bereketli Hilal" diyorlar. Nedeniyse güneyindeki nispeten kurak düzlüklere göre daha elverişli koşullara sahip olması. Uygarlıklar beşiği Mezopotamya'nın bir parçası olması, Yakın Doğu ve Anadolu kültürlerini birleştirme şansı vermiştir ona.⁽¹²⁾ Tarihteki bir çok olaya tanıklık etmesi ise büyük bir miras bırakmıştır. Bugün hala varlığını sürdüren Harran, tarihi Urfa, Sumatar, Hasankeyf, Karkamış ve Belkis mirasımızın bir kısmı yalnızca. Ne var ki uğruna türküler yaktığımız Dicle ve Fırat, ecelini hazırlıyor tarihinin.

Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) uzun vadeli bölgesel kalkınma planının bir parçası olarak yapılan pek çok barajı kapsar. Elbette bu dev projenin bölgenin kalkınmasına ne denli büyük katkılar sağladığı konusunda kimsenin kuşkusuz yok. Diğer yandan GAP kapsamındaki

baraj gölleri altında kalacak kültürel mirasın ortaya çıkarılması, belgelenmesi ve kurtarılması, geleceğe karşı sorumluluğumuzu hatırlatıyor.

Şekil 4. Abu Simbel Tapınağına ait resimler⁽⁶⁾

Elbette burada da, arkeolojik eserlerin kurtarılması için uluslararası projeler düzenlenmiştir. Bunlardan ilki Keban barajı göl alanında kalan eserleri kurtarmaya yöneliktir⁽⁵⁾.

Türkiye'nin en büyük su gücü kaynaklarından biri olan Fırat, yıl içinde su düzeyinin en alçak olduğu zamanlarda bile aktığı su miktarı bakımından güçlü bir ırmaktır. İzlediği yol boyunca arka arkaya su bentleri yapmaya son derece elverişli boğazlardan geçer. 1967 yılında temeli atılan Keban barajı, bu büyük güçten yararlanmak amacıyla yapılmıştır. Elazığ'ın 45 km. batısında ve Keban'a 1 km. uzakta olup, arkasındaki göl 675 km² yüzölçümüyle Türkiye'nin en büyük tatlı su gölü olan Beyşehir'den daha büyüktür⁽¹²⁾.

Bölgede 1968 yazında, 12 farklı merkezde başlanan arazi çalışmaları ve kazılarında milattan önce Anadolu yaşamını gösteren eserlere rastlanmıştır. Arkeolojik ve restorasyon çalışmalarının yanı sıra, jeofizik ve etnografik araştırmalarında yürütüldüğü proje, disiplinler arası bir çalışma olması sebebiyle Türkiye'de bir ilktir⁽¹⁾. Burada bulunan etkileyici eserlerden ilki bizleri İsa'dan 3500-4000 yıl öncesine götüren "Karamağara Köprüsü"dür. Geçmişinde cıdalı taş, maden devirleri ile Artuk, Hitit, Roma, Bizans, Ermeni, Selçuklu ve Osmanlı uygarlıklarının da izlerini taşır. Pertek'de yürütülen bir başka kazıda da 16. yüzyılın ilk yarısına ait Osmanlı Devri eserleri olduğu anlaşılan pek çok cami, medrese, hamam, türbe ve saray gibi yapılar bulunmuş ve su üzerine taşınmıştır⁽⁵⁾.

Uluslararası platformda büyük yankı uyandıran Keban, Assuan'dan sonra yürütülmüş en kapsamlı proje olmasıyla da dikkat çekicidir. Bu bağlamda komşu ülkelere de örnek teşkil etmiş ve yürütülen benzer projelerle birçok eser yok olmaktan kurtulabilmiştir⁽¹⁾.

Ancak ne üzücüdür ki, bundan sonra yürütülmüş pek çok proje aynı başarıyı yakalayamamıştır. Bu başarısızlıktan, büyük kısmı Birecik'in sularındaki tutsak Zeugma da nasibini almıştır. Yurdumuzda Belkis Harabeleri olarak bilinen antik kent, Gaziantep ili, Nizip ilçesi, Belkis Köyü sınırları içerisinde Fırat nehrinin batı kıyısında kalır⁽¹⁾. Kent, MÖ 4. yüzyılda, Seleukos I Nikator döneminde, Büyük İskender'in ırmağı geçtiği yer olan Euphrater üzerinde Seleukeia adıyla kurulur. Fırat'ın en sığ yerinde bulunması onu tarih sahnesinde hem askerî, hem de stratejik bakımdan öne çıkarır. Yaklaşık 20000 dönümlük arazisi ve 80000 kişilik nüfusu ile dönemin en büyük ve zengin kentlerindedir^(10c) (Şekil 5). Mezopotamya'ya özgü Ortadoğu inanışlarından etkilenen Yunan mitolojisinin izlerini taşıyan Zeugma, tüm kainata hükmeden Dev Titanlar ve sonrasında Olympos'lu tanrıların yaşamlarının anlatıldığı eşsiz mozaikleri ile sayısız kültür varlığının içinde, belki de en çok ilgi çekenidir (Şekil 6).

Şekil 5. Zeugma'daki arkeolojik çalışmalar⁽⁸⁾.

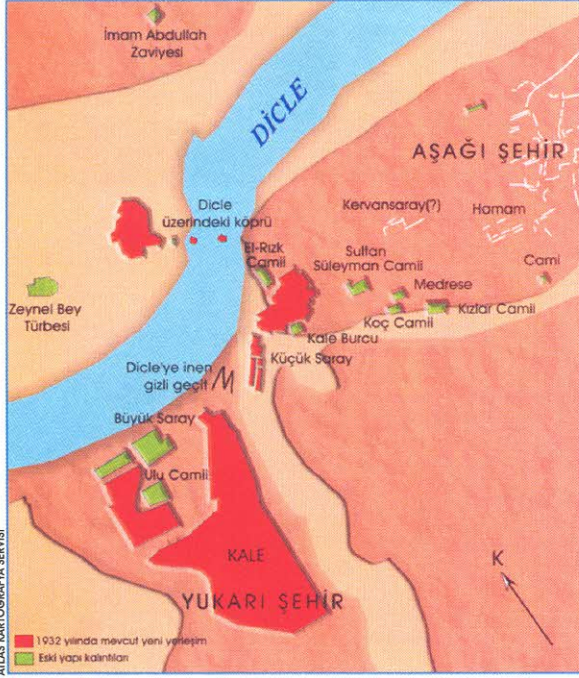
Şekil 6. Zeugma'daki bazı mozaik örnekleri⁽¹⁾

Bölgede hala yapımı sürmekte olan barajlar, GAP'ın devamı olarak tasarlanmış son barajlardır. Yakın tarihinde alınan derslerle, ODTÜ TEÇAM (Tarihsel Çevre Değerlerini Araştırma Merkezi) tarafından desteklenen bir proje ile baraj göl alanı olacağı bilinen arazide kısmen taramalar yapılmış ve toplam rezervuar alanından etkilenecek 250 arkeolojik yerleşim yeri saptanmıştır. 1989-93 yılları arasında rastlanan bu ilk bulgular ışığında, 1998-99'de kapsamlı araştırmalar başlamıştır. Veriler, insanoğlunun topluluklar halinde yaşadığı, taşınan aletler kullanarak hayatta kaldığı dönemlerden başlayarak, yerleşik hayatı benimsediği ve giderek gelişen bir kültürel birikimin izlerini yansıtır. Bölgede özellikle Hallan Çemi, Çayönü, Nevali Çori kazıları bizleri insanlığın ilk büyük aşaması olan tarımsal hayata geçiş serüveninin bilinen kronolojisini, sanılanın 4000 yıl daha gerisine götürür.

Ancak bölgedeki keşiflerden insanı en çok etkileyeni Hasankeyf'tir. Geçmişini sadakatiyle onurlandıran Hasankeyf, her şeye rağmen mağrur, sonunu beklerken, insanoğlunun kendisini kurtarmasını bekliyor. Onu görenler, bu eşsiz kenti, Marduk'un (Babil su tanrısı) dilinden anlayanların kurulduğunu söyler. Bütün bir Orta Çağ'a başkentlik etmiş şehir, taşlarca inşa edilmiştir adeta. Onu

kuranlar da böyle düşünmüş olacak ki, ilk "Kipani (Asurcada kaya anlamına gelir)"⁽¹⁾ adını vermişler Hasankeyf'e.

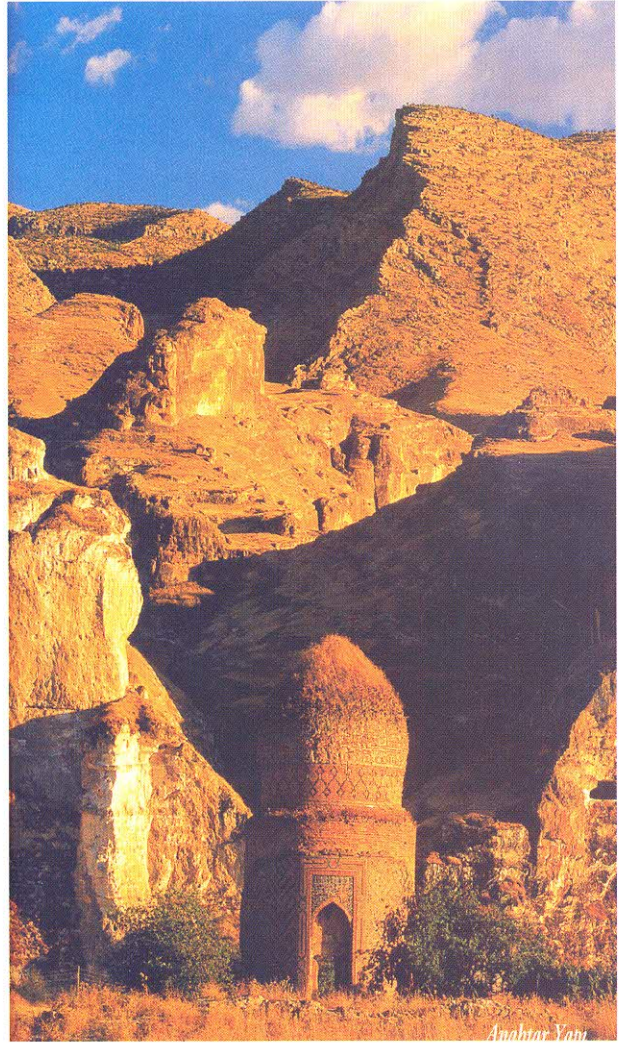
Önümüzdeki birkaç yıl içinde yok olmayı bekliyor Hasankeyf. Acı sona yaklaşıırken bilim dünyası son şansını kullanmaya çalışıyor.

Şekil 7. Yukarı Kent ve Aşağı Kenti gösterir harita⁽¹⁾

Bu alandaki ilk kapsamlı incelemenin, 1932 yılında Fransız bilim adamı Albert Gabriel tarafından yapıldığı bilinmektedir. Gabriel o yıllarda ilgili bakanlığa gönderdiği yazıda bu eşsiz kentin korunması için dilekte bulunmuş, buna rağmen gerekli çalışmalara 1989'da, yani Hasankeyf sular altında kalma tehdidi ile karşılaşınca başlamıştır. Araştırmalarda sırasında Yukarı Kent ve Aşağı Kent (Şekil 7) olarak ikiye ayrılan bölgede; kale ve sarayların bulunduğu Yukarı kent ne kadar su üstünde kalıyorsa da, Aşağı kentte önemli sayılan bazı eserlerden anıtsal köprü ve Semerkant'taki Timur mimari geleneğinin Türkiye'deki tek örneği Zeynel Bey Türbesi (Şekil 8) İlisu'nun gölünce yutulacak (Şekil 9).

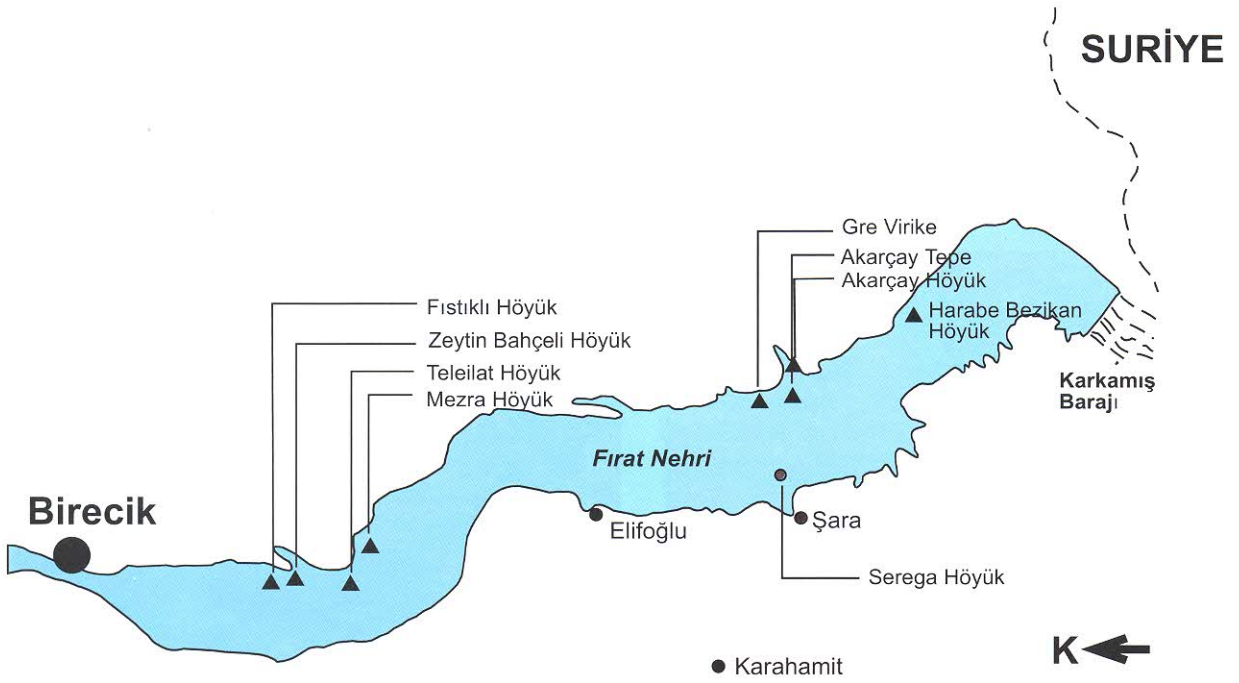
Maalesef İlisu ve Karkamış için zaman daralıyor. Bu yüzden de öncelikli olarak belirlenen alanlarda kurtarma çalışmaları hızla başlatılmıştır. Karkamış Gölü alanında Zeytin Bahçeli Höyük, Fıstıklı Höyük, Teleilat Höyük, Mezra Höyük, Gre Virike, Seraga Höyük, Akarçay Tepe, Akarçay Höyük ve Harabe Bezikan Höyük (Şekil 10); İlisu Baraj bölgesinde ise, önceki yıllarda başlayan Hasankeyf projesi ile beraber Ziyaret Tepe, Salat Tepe ve Gre Dimse Höyük merkezlerini de seçilerek, ayrıntılı kazı çalışmaları yapılmıştır (Şekil 11).

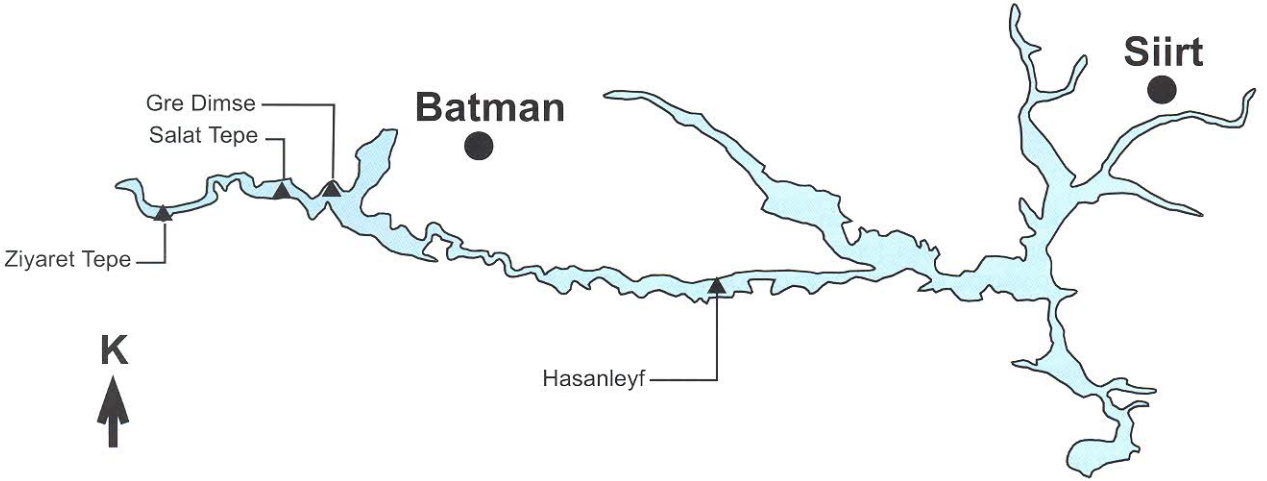
Şekil 8. Zeynel Bey Türbesi⁽¹⁾

Şekil 9. Dicle Nehri ve Hasankeyf.

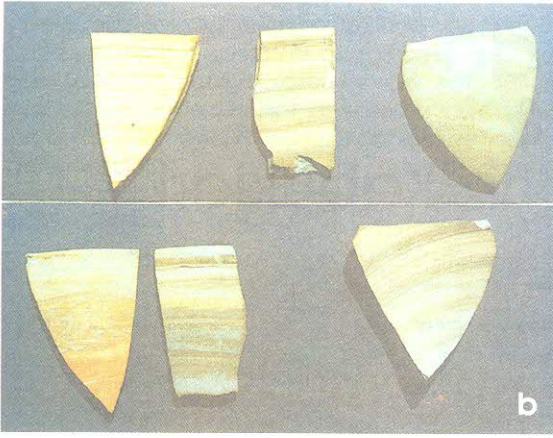
Şekil 10. Karkamış Baraj gölünde yapılmış araştırmalar⁽⁹⁾

Şekil 11. Ilisu Baraj gölünde yapılmış araştırmalar⁽⁹⁾

Kazılar sonucu burada bulunan pek çok eser; Höyüklerden elde edilen yüzey buluntuları, bitkisel katkı el yapımı çanak çömlekler ve bunların parçaları; Zeytinli Bahçe Höyük kazılarında bulunan sırlı keramitler (Şekil 12a); Salat tepe kazılarında bulunan Helenistik Roma ve Bizans dönemine ait seramikler (Şekil 12b) ve metalik seramik parçaları (Şekil 12c); yine Hasankeyf kazılarında bulunan üç kemerli yapı, Dicle'nin Karşıyaka kıyısından çıkarılan bazalt kitabe blokları (Şekil 12d), Süleyman Camii batısındaki kazılarda ele geçen taş mimari bezeme parçaları (Şekil 12e) bulunanlardan bazılarıdır⁽⁹⁾(Şekil 12).

Şekil 12. Karkamış ve Ilisu Baraj gölleri altında kalmaktan kurtarılmış bazı eserlere ait fotoğraflar ⁽⁹⁾

Bu kapsamda baraj göl alanlarında yürütülen bu ve buna benzer pek çok proje sayesinde, kısa zamanda büyük bir arkeolojik birikim kazanılabilmektedir. Ancak bulunan bunca eser, bulunma ihtimali olanların yalnızca küçük bir bölümü ve muhtemelen geriye kalan kısım hep kayıp olarak kalacak ve tıpkı tamamlanamamış bir yapı bozdağı yarım resim gibi, hep yarım anlatacak geçmişini.

Kaynaklar

- (1) Taş, T; 2003. Hasan Keyfe Sadeket Atlas, 128, 102-103
- (2) <http://www.aswanguide.com/-harita>
- (3) <http://www.excavations.html>
- (4) <http://www.tourgypt-net/abusir.html>
- (5) Erguvanli, K., 1994, Mühendislik Jeolojisi, İTÜ, İstanbul
- (6) <http://mysite.wadoo-members.co.uk/luxor-aswan/page7.html>
- (7) <http://www.pafuli.net/kultur-sanat/zeugma.asp/gelir&id=Zeugma>
- (8) <http://www.gaziantep.gov.tr/GAZIANTEP.php?chance=&page-Id=19b>
- (9) Tuna, N. ve Öztürk, J., 1998-99, Ilıcasu ve Karkamış Baraj Gölleri altında kalacak arkeolojik kültür varlıklarını kurtarma projesi, ODTÜ, Ankara
- (10) Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi
 - a1. cilt 7 sayfa 3487
 - a2. cilt 7 sayfa 3501
 - c. cilt 24 sayfa 12737
- (11) Gelişim Hachette Alfabetik Genel Kültür Ansiklopedisi
 - a1. cilt 8, sayfa 2726-2727
 - a2. cilt 8, sayfa 2953-2955
 - b cilt 9, sayfa 3402-3403
- (12) Grolier International Americana Encyclopedia, Cilt 10, sayfa 55-56.